

İKTÂ' SİSTEMİNİN TEKÂMÜLÜNDE SELÇUKLULARIN ROLÜ

Erkan GÖKSU*

Özet

İslam tarihinin ilk dönemlerine kadar uzanan ıktâ' sisteminin tarihî tekâmülünde Selçuklular devri özel bir yer teşkil eder. Bu dönemde Nizâmü'l-mülk, daha önceki dönemlerde uygulanan ıktâ' nizamının aksayan yönlerini tadil etmiş, önceki dönemlerde pek fazla uygulanmayan askerî ıktâ' yı yaygınlaştırarak ıktâ'nın idarî ve iktisadî fonksiyonları yanında askerî bir işlev kazanmasını sağlamıştır. Böylece ortaya çıkan toprağa bağlı ordu sistemi, Büyük Selçuklulardan sonra kurulan Atabeglikler, Hârezmşâhlar, Türkiye Selçuklular, Eyyübîler, Memlûkler, Osmanlılar ve hatta Hindistan'da kurulan Müslüman Türk devletlerine de model teşkil etmiştir.

Anahtar Kelimeler

İktâ' Sistemi, İdarî İktâ', Askerî İktâ', Selçuklular, Nizâmü'l-Mülk

ROLE OF THE SELJUKIDS ON DEVELOPMENT OF IQTA SYSTEM

Abstract

The Seljukid era takes a special place in historical development of iqta system which goes back to the first years of the Islamic period. In this period Nizamü'l-mülk changed the problematic parts of the system and by using widely military iqta that was rarely executed in previous decades he added military function next to its administrative and economic functions. Thus, military system based on soil became a model for Atabeyliks, Kharizmshahs, Anatolian Seljukids Eyyubids, Mamlukids, Ottomans, even Islamic-Turkish states in India after the Great Seljukids.

Key Words

Iqtâ' System, Administrative Iqtâ', Military Iqtâ', Seljukids, Nizam al-Mulk

* Arş. Gör. Dr., Kırıkkale Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Elemanı, erkangoksu@hotmail.com

Muhtelif Müslüman Türk devletlerinde “nânpâre”¹, “hubz/ahbâz”², “suyurgical”³, tuyûl/tiyûl⁴, “timar”⁵ gibi adlarla da karşımıza çıkan ıktâ'nın muadili uygulamalara, eski çağlardan itibaren muhtelif devletlerde rastlanmaktadır⁶. Hatta bazı yazarlar, İslâmîyet öncesi Türk devletle-

1 “Farsçada “ekmek parçası” anlamına gelen “nânpâre”, ıktâ kelimesinin muadili olarak da kullanılmıştır (Nizâmü'l-mülk, *Siyerü'l-Mülük (Siyâsetnâme)*, (Be ihtimâm Hubert Darke), Tahran 2535 (1976), s.21, 37, 45, 138, 147, 154, 156, 205, 252., (Türkçe terc., Mehmet Altay Köymen, Ankara 1982., s.35, 43, 44, 46, 49, 99, 182); Reşidü'd-din Fazlullah, *Câmi'ü'l-Tevârih*, II. Cilt 5. Cüz (Selçuklular Kısmı), (Neşr. Ahmet Ateş, TTK Yay., Ankara 1999., s.25, 45, 101, 116, 150, 172.; Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Kitâb-ı Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, (Neşr. Muhammed İkbâl-Tashihât-ı İzzâm. Müctebâ Meynovî), Tahran 1333, s.110, 127, 183, 230 ve muhtelif yerler; *Kitâbu 'Atebetü'l-Ketebe*, Mecmua-i Mürâselât-ı Divân-ı Sultan Sencer, be-kalem-i Mü'eyyidü'd-Devle Müntecibü'd-din Bedî' Atabeg el-Cüveynî, (be tashih u ihtimam: Muhammed Kazvîni-Abbas İkbâl), Tahran 1329., s.21, 68, 69, 73, 84.; İbn Bîbî (el-Hüseyn b. Muhammed b Ali el-Caferî er-Rugedî), *el-Evâmîrül-'Alâ'îye fil-'Umûrül-'Alâ'îye*, Tıpkı Basım, (Önsöz ve fihristi haz. Adnan Sadık Erzi), TTK Yay., Ankara 1956., s.128.; Hasan Enverî, *İstîlâhât-ı Divânî Devre-i Gaznevî ve Selçûkî*, Tahran 2535., s.72-73, 112.)

2 Arapçada “ekmek” manasına gelen “hubz” kelimesi bazen ıktâ anlamında kullanılmıştır. (*Ferheng-i Ferheng-i Fârisi-i Âmid*, I, (Haz. Hasan 'Amid Tahran, 1379., s.835.; Sa'îd Abdül-Fettâh Aşûr, *el-Asru'l-Memâlikî fi Misr ve ş-Şam*, Kahire, 1986., s.434.; Kazım Paydaş, “Moğol ve Türk-İslâm Devletlerinde Suyurgul Uygulaması”, *Bilgi*, 39, (Güz/2006), s.195-218.; Ann K. S. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia: A Study of Land Tenure and Land Revenue Administration*, (I.B. Tauris & Co Ltd.) London 1991, s.IX, 101-104, 115-118, 124-126.; Aynı yazar, *Continuity and Change in Medieval Persia: Aspects of Administrative, Economic and Social History, 11th-14th Century*, New York, 1988.; 129.; Aynı yazar, “Reflections on the İqta”, *Arabic and Islamic Studies in Honour of Hamilton A. R. Gibb*, (Ed. George Makdisi), Leiden, E. J. Brill, 1965., s.373-375.; Aynı yazar, “Two Safavid ‘Soyurghals’”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, XIV/1 (1952), s.44-54.; V. Minorsky, “A ‘Soyurghal’ of Qasim b. Jahangir Aq-qoyunlu (903/1498)”, *Bulletin of the School of Oriental Studies*, IX/4 (1939), s.927-960.; Reuven Amitai, “Turko-Mongolian Nomads and the İqta” *System in the Islamic Middle East (CA100-1400 AD)*, *Nomads in the Seditary World*, (Edited by Anatoly M. Khazanov and André Wink), London 2001., s.157, 164.; Bert Fragner, “Social and Internal Economic Affairs”, *The Cambridge History of Iran, The Timurid and Safavid Period*, VI., (Edited by Peter Jackson, Laurence Lockhart), Cambridge University Press 1986., s.501, 504-505, 510.; Tsugitaka Satô, *State and Rural Society in Medieval Islam: Sultans, Muqta's, and Fallahun*, Leiden: Brill 1997., s.9.

3 Uygur Türkçesindeki “suyurgamak” sözünden alınan “suyurgical” kelimesi, hükümdarın bir kimseye bağlı ya da hibebe bulunmasıdır. İhanlı, Timurlu, Akkoyunlu, Karakoyunlu ve Safevî devletlerinde kullanılmıştır. bkz., *Ferheng-i Fârisi-i 'Amid*, II, s.1269.; Kazım Paydaş, “Moğol ve Türk-İslâm Devletlerinde Suyurgul Uygulaması”, *Bilgi*, 39, (Güz/2006), s.195-218.; Ann K. S. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia: A Study of Land Tenure and Land Revenue Administration*, (I.B. Tauris & Co Ltd.) London 1991, s.IX, 101-104, 115-118, 124-126.; Aynı yazar, *Continuity and Change in Medieval Persia: Aspects of Administrative, Economic and Social History, 11th-14th Century*, New York, 1988.; 129.; Aynı yazar, “Reflections on the İqta”, *Arabic and Islamic Studies in Honour of Hamilton A. R. Gibb*, (Ed. George Makdisi), Leiden, E. J. Brill, 1965., s.373-375.; Aynı yazar, “Two Safavid ‘Soyurghals’”, *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, XIV/1 (1952), s.44-54.; V. Minorsky, “A ‘Soyurghal’ of Qasim b. Jahangir Aq-qoyunlu (903/1498)”, *Bulletin of the School of Oriental Studies*, IX/4 (1939), s.927-960.; Reuven Amitai, “Turko-Mongolian Nomads and the İqta” *System in the Islamic Middle East (CA100-1400 AD)*, *Nomads in the Seditary World*, (Edited by Anatoly M. Khazanov and André Wink), London 2001., s.157, 164.; Bert Fragner, “Social and Internal Economic Affairs”, *The Cambridge History of Iran, The Timurid and Safavid Period*, VI., (Edited by Peter Jackson, Laurence Lockhart), Cambridge University Press 1986., s.501, 504-505, 510.; Tsugitaka Satô, *State and Rural Society in Medieval Islam: Sultans, Muqta's, and Fallahun*, Leiden: Brill 1997., s.9.

4 Safevîler, merkeziyetçi bir yapı oluşturabilmek için “suyurgical” uygulamasını tadil etmişler ve “tiyûl/tuyul” adını vermişlerdir (*Ferheng-i Fârisi-i 'Amid*, I, s.654.; Hasan Enverî, s.69, 72-73.; Paydaş, a.g.m.; Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, s.IX, 101-102, 109-110, 123-126, 139-140.; Aynı yazar, *Continuity and Change in Medieval Persia*, s.129.; Aynı yazar, “Reflections on the İqta”, s.373-375.; Fragner, “Social and Internal Economic Affairs”, s.513, 516.; Satô, *State and Rural Society in Medieval Islam*, s.9.)

5 İbn Bîbî “timar” kelimesini sadece bir yerde, I. Alâü'd-dîn Keykubâd'ın büyük emirleri tasfiyesinden sonra rastlanır. Müellifin kaydına göre emirlerden geriye kalan gulâmların bir kısmı tımara sahip olmaları için gulâmhanelere ve babâyâna teslim edilmiştir (İbn Bîbî, s.274.). Said Polat'ın da belirttiği gibi buradaki “timar” ifadesinin ne anlama geldiği tam olarak anlaşılammaktadır. Bkz. M. Said Polat, *Moğol İstilasına Kadar Türkiye Selçuklularında İçtimai ve İktisadi Hayat*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniv. Türkiyat Araş. Ens., İstanbul 1997., s.99; Buna karşılık Yazıcıoğlu, birçok yerde timar kelimesini ıktâ'yla beraber veya ıktâ'nın muadili olarak kullanmıştır (Yazıcıoğlu Âlî, *Tevârih-i Âl-i Selçûk*, Târîh-i Selçûkiyân-ı Rûm-i Türkî, (Yay. M. Th. Houtsma), Leiden 1902., s.9, 20, 24, 67, 72, 110, 145, 210, 211 ve muhtelif yerler) ki söz konusu tabirin Osmanlılar döneminde yaygınlaştığı ve Osmanlı toprak sistemine genel olarak timar sistemi denildiği malumdur. Osmanlı timar sistemi hakkında bkz., Ömer Lütfi Barkan, “Timar”, *İA*, XII/I, s.286-333.; Aynı yazar, “Feodal Düzen ve Osmanlı Tımarı”, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, Toplu Eserler I, İstanbul 1980., s.873-895.; Aynı yazar, “Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş Devri'nin Toprak Meseleleri”, *Türkiye'de Toprak Meselesi*, Toplu Eserler I, İstanbul 1980., s.281-290.; Halil Cin, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, İstanbul 1985.; M. Fuad Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, (Önsöz, bazı notlara, bibliyografyaya ilaveler ve geniş bir indekse yayınlayan Orhan F. Köprülü), İstanbul 1981., s.94 vd.; Coşkun Üçok, “Osmanlı Devleti Teşkilâtında Tımarlar I”, *AÜ Hukuk Fakültesi Dergisi*, I/4 (1943), s.525-551.; Aynı yazar, “Osmanlı Devleti Teşkilâtında Tımarlar II”, *AÜ Hukuk Fakültesi Dergisi*, II/1, (1944), s.73-94.; Coşkun Can Aktan, “Osmanlı Tımar Sisteminin Mali Yönü”, *Türk Dün-yası Araştırmaları Dergisi*, 52, (Şubat 1988), s.69-78.; A. Mesud Küçükkalay, “Osmanlı Toprak Sistemi: Miri Rejim”, *Osmanlı*, III, Ankara 1999, s. 53-58.

6 Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, s.101.; Ali Şafak, *İslâm Arazi Hukuku ve Tatbikatı*, İstanbul 1977., s.36-43.; Mustafa Demirci, *Abbasilerde Toprak Sistemi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü,

rinde mevcut toprak hukukunu veya arazi tevcihlerini de bir nevi iktâ' olarak değerlendirmişlerdir⁷. Ancak hem istilâh hem de sistem olarak iktâ'nın, İslâm medeniyetine has bir kurum olduğu söylenebilir. İslâm tarihinde ilk örneklerine Hz. Peygamber⁸ döneminde rastlanan iktâ', Hulefâ-i Râşidîn⁹, Emevîler¹⁰ ve Abbasîler¹¹ döneminde tekâmül etmiş ve Endülüs'ten Hindistan'a kadar uzanan sahada hüküm süren bütün İslâm devletlerinde uygulanan bir sistem haline gelmiştir.

İktâ'nın Hz. Peygamber ve Hulefâ-yi Râşidîn dönemlerinde başlayan ve zamanla teamül halini alan bir sistem olması, tarihî tecrübenin gelişim seyri ve hareketliliğini göstermesi bakımından önemlidir. Bu sürece İslâm hukukçuları da katkıda bulunmuş, mevcut tatbikatı tasvir etmek, gerekiyorsa eleştirmek suretiyle uygulayıcılara yol göstermeyi hedeflemişlerdir. İktâ' konusu klasik dönem fıkıh literatürünün vakıf, cihad, maden, ihyâü'l-mevât gibi arazi hukukuyla doğrudan veya kısmen ilgili bölümlerinde veya emvâl, haraç, el-ahkâmû's-sultâniyye türü eserlerde böyle bir yaklaşımla ele alınmıştır. Bunun sonucu olarak literatürde iktâ'ya konu olan taşınmaz malların özellikleri, kamu otoritesinin bunları tahsis yetkisi ve şekli, iktâ'dârda aranan şartlar, tahsisin devamlılık arz edip etmeyeceği ve iktâ' ile mülkiyet naklinin gerçekleşip gerçekleşmeyeceği gibi hususlarda ayrıntılı fikhî tartışmalara rastlanır¹².

Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2001., s.180.; Mustafa Demirci, "İktâ", *DİA*, XXII, İstanbul 2000., s.43.; Cin, a.g.e., s.55, 57.; Mehmet Ali Kılıçbay, *Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı*, Ankara 1985., s.263-264.

⁷ Toplu bilgi için bkz., Bahaeddin Ögel, "İslâm'dan Önceki Türk Devletlerinde Tımar Sistemi", IV. *Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1952, s.242-251.; Reşat Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, TTK Yay., Ankara 2002., s.170, 191, 201.

⁸ el-Belâzurî (Ahmed b. Yahya b. Câbir el-Belâzurî), *Fütûhu'l-Bıldân*, (Tahkik. Rıdvan Muhammed Rıdvan), Beyrut 1403., (Türkçe terc., Çev. Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2002., s.16-17, 23, 28-29, 40, 50, 106, 126, 135, 184 ve muhtelif yerler; Şafak, a.g.e., s.197-198, 209-210.; Halil İnalcık, "İslâm Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlılar Devrindeki Şekillerle Mukayesesi", *Osmanlı İmparatorluğu (Toplum ve Ekonomi)*, İstanbul 1996., s.15.; Cin, a.g.e., s.54., Osman Turan, "İktâ", *İA*, VI/2., İstanbul 1992., s.950.; Demirci, *Abbasîlerde Toprak Sistemi*, s.180-182.; Demirci, "İktâ", s.43.

⁹ el-Belâzurî (Türkçe terc., s.15-16, 181-182 ve muhtelif yerler); Turan, "İktâ", s.950.; Demirci, *Abbasîlerde Toprak Sistemi*, s.182-184.; Demirci, "İktâ", s.43-44.

¹⁰ el-Belâzurî, (Türkçe terc., s.45, 50, 177, 183, 190-191 ve muhtelif yerler); İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara 1941, s.17-18.; Şafak, a.g.e., s.217.; Demirci, *Abbasîlerde Toprak Sistemi*, s.184-185.; Demirci, "İktâ", s.44.; Tsugitaka Satô, "Land Tenure and Ownship, or Iqta", *Medieval Islamic Civilization: An Encyclopedia*, II., (Ed. Josef W. Meri), (Taylor and Francis Group), New York 2006., s.447.; Hugh Kennedy, *The Armies of the Caliphs: Military and Society in the Early Islamic State*, Routledge, 2001., s.82 vd., 140-141.

¹¹ Abbasî toprak sistemi ve iktâ' uygulamaları hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Mustafa Demirci, *Abbasîlerde Toprak Sistemi*, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2001.; Satô, "Land Tenure and Ownship, or Iqta", s.447-448.; Khalil Athamina, "Some Administrative, Military and Socio-Political Aspects of Early Muslim Egypt", *War and Society in the Eastern Mediterranean, 7th-15th Centuries*, (ed. Yaacov Lev), Leiden: Brill 1997., s.105, 109.; Kennedy, *The Armies of the Caliphs*, s.82 vd.; Şafak, a.g.e., s.208.; Demirci, "İktâ", s.44.; Kılıçbay, a.g.e., s.261-262.

¹² "İktâ" konusunda Kur'an-ı Kerim'de hüküm bildiren sarîh bir âyet yoktur. Bu husustaki görüşler Hz. Peygamber'in söz ve uygulamalarına dayanmaktadır. Ayrıca sahabe devri uygulamaları, bilhassa Hz. Ebu Bekir ve Ömer dönemindекiler, sünnete açıklık getirmesi açısından özel öneme sahiptir. Ayrıca iktâ'nın cevazı hususunda icmâ vardır. Resûl-i Ekrem çok sayıda kimseye farklı mülâhazalarla iktâ'da bulunmuştur. Bu iktâ'ların büyük kısmı "müellefe-i kulûb'a, bir kısmı da âtil duran tabii kaynakları verimli hale getirmek için yapılmıştır. Bunlar gerçekleştirilirken hem kamu yararı hem de özel mülkiyet korunmuştur. Resûl-i Ekrem ve özellikle Hz. Ömer dönemi iktâ' uygulamalarının sistemleştirilmesinden sonra İslâm arazi hukukuyla ilgili esaslar netleşmeye başlamıştır. Sonraki dönemlerde bu uygulamalar esas alınarak yerine ve zamanına göre iktâ' kavramının kapsamı genişletilmiş ve değişik isimlerle muhtelif iktâ' şekilleri geliştirilmiştir. Bu durum, iktâ' şekilleri ve bunların hükmü konusunda İslâm hukukçuları arasında görüş ayrılıklarının doğmasına sebep olmuştur. İslâm hukukçuları iktâ'nın, Müslüman ya da müellefe-i kulûb'dan olup beytül-mâl'den istihkak sahibi kişilere hakları nispetinde yapılabileceği hususunda fikir birliği içindedir. Hz. Peygamber'in tahsis ettiği iktâ'lardan müellefe-i kulûba yapılmış olanlar önemli bir yer tutmaktadır. Hz. Ebu Bekir döneminde de bazı kabile reislerine aynı amaçla iktâ'lar yapıldığı, Hz. Ömer devrinde ise bu tür iktâ'ların azaldığı, önceden yapılanların denetlendiği ve âtil bırakılan bazılarının tamamen

İslâm tarihi incelendiğinde ıktâ'nın, arazinin mülkiyetiyle birlikte tasarruf hakkının da verildiği "ıktâ'u't-temlik" (اقتطاع التمليك)¹³, sadece tasarruf hakkının ıktâ' edildiği "ıktâ'u'l-istiğlâl" (اقتطاع الاستغلال)¹⁴ ve kamuya ait pazar ve konaklama yerlerinden, su rezervlerinden istifade, geniş yolların kenarlarında oturma, tezgâh açma, gölgelik asma ya da hayvan bağlama gibi faydalanma önceliklerinin tahsis edildiği "ıktâ'u'l-irfâk" (اقتطاع الارفاق)¹⁵ şeklinde uygulandığı görülmektedir¹⁶. Bununla beraber ıktâ'nın hem amaç hem de uygulama bakımından farklılık arz ettiği gözden kaçmamaktadır. Nitekim İslâm medeniyetine ait her müessese gibi ıktâ' da bir yandan muhtelif siyasî ve ictimâî hadiseler diğer yandan İslâm toplumunu oluşturan farklı millet ve kültürlerin katkısıyla tekâmül etmiş ve neticede her dev-

ya da kısmen iptal edildiği görülmektedir. Beytül-mâl'den hak sahibi olmayanlara ıktâ' yapılması hususunda ise görüş ayrılığı vardır. Hazineye ait taşınmazlardan beytül-mâl'den istihkakı bulunmayanlara ıktâ' yapılması Mâlikîlere ve Hanefîlerden Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî'ye göre caiz değildir. Çünkü beytül-mâl üzerinde bütün Müslümanları hakkı vardır. Şâfiîlerle Ebû Yûsuf gibi bazı Hanefîler ise kamu yararı gerektirdiği takdirde buna cevaz vermektedir." (Demirci, *Abbasilerde Toprak Sistemi*, s.180-185.; Demirci, "ıktâ", s.43;Beşir Gözübenli, "ıktâ (Fıkıh)", *DİA*, XXII, İstanbul 2000., s.49.)

¹³ Bu tür ıktâ'ların, mevât ve mamur arazi ile madenlerden yapılması öngörülmüştür. İktâ'dânın diğer özel mülkleri gibi kira, ariyet, alım satım, hibe, miras vb. akidlere konu olabilir. Bir kimsenin kendisine ıktâ' edilen araziyi vakfetmesinin hükmü mülkiyetin sübütüne bağlıdır. Vakfa konu olan arazinin ıktâ'dânın mülkiyetine geçtiği hukuken sabitse vakıf sahihtir, aksi takdirde sahih olmaz. Temlikten ıktâ' üç türlü taşınmazdan yapılabilir: Mevât arazi, mâmur (âmîr) topraklar ve madenler. Hukukçuların çoğunluğu, hazine malından olmayan mevât ve sahipsiz âtil arazi gibi taşınmazların ıktâ'sının onu ihya ederek kamu yararına işleteceği düşünülen herkese yapılabileceği hususunda fikir birliğine varmıştır. Mâlikîler'e göre düşmanlardan silâh zoruyla alınan mevât topraklar temlikten ıktâ' edilebilir. Hz. Peygamber'in, ölü bir araziyi tarıma elverişli hale getirenin ona sahip olacağına dair hadislerini ve bu yöndeki uygulamalarını dikkate alan fakihler, mevât toprakların uygun görülmesi kimselere ihya için ıktâ' edilebileceği görüşündedir. Kamu yararı gözetilerek ihya maksadıyla ıktâ' edilen topraklar üç yıl üst üste âtil tutulursa Halife Ömer'in uygulamasına dayanılarak yetkili merci tarafından geri alınır. Ayrıca bir kimseye ihya edemeyeceği kadar büyük toprakların ıktâ'sı caiz değildir. Gerek söz konusu sürenin bitiminden önce gerekse ihyanın gerçekleşmesinden sonra arazi işletildiği müddetçe ıktâ'dan dönüştürülmesi caiz olmaz; aksi bir davranış gasp sayılır. Ancak belli bir kullanıma tahsis edilmek şartıyla yapılan ıktâ'lar şartın yerine getirilmemesi durumunda geri alınabilir. Ayrıca bir kişi sahip olduğu ıktâ'yı kendi rızasıyla iade edebilir (Gözübenli, a.g.m., s.50-51. Ayrıca bkz., el-Mâveridî (Ebu'l-Hasan Habib el-Mâveridî), *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, (Çev. Ali Şafak), İstanbul 1994., s.356.; Hasan Enverî, s.71-72.; Muhammad Akram Khan, *Islamic Economics and Finance: A Glossary*, New York 2003., s.91.; Şafak, a.g.e., s.197-204.)

¹⁴ "İstiğlâl" kelimesinin sözlük anlamı, bir şeyin gelirinden faydalanmaktır. "ıktâ'u'l-vazife", "ıktâ'u'l-tazmîn" gibi adlar da ıktâ'u'l-istiğlâl ise gerçek kişilerin mülkiyet, faydalanma ya da işletme hakkına sahip olmadığı ve ıktâ'sından kamunun zarar görmeyeceği haraç veya öşür arazisi gibi bir taşınmazın mülkiyetini değil, sadece kullanım hakkını sağlayan ıktâ'dır. Buna "ıktâ'u'l-ımtâ" veya "ıktâ'u'l-intifâ" da denmektedir. Bazı kamu personelinin ücretlerinin çeşitli devlet gelirlerinin havesiyle ödenmesi usulü Emevî ve Abbasî dönemlerinde yaygınlaşmaya başlamıştır. Özellikle ordu mensuplarına hizmetlerinin karşılığı olarak haraç gibi bazı vergilerin toplama imtiyazının verilmesi uygulaması zamanla askerî ıktâ'ları doğurmuştur. Bir ıktâ'dâr, sadece kullanım hakkına mâlik olduğu taşınmazı başkasına kiralayabilir veya ariyet olarak verilebilir. Bu hüküm, kiracının tasarrufu altındaki taşınmazı başkasına kiralamasının cevazına benzetilmektedir. İktâ'dânın ölümü veya ıktâ'nın geri alınması durumunda mülkün el değiştirmesi sebebiyle kira akdi düşer. İntifa hakkı devlet başkanı tarafından babadan oğula miras kalacak şekilde ıktâ' edilebilir. Ancak devlet başkanının halefi bu kaydı geçersiz sayabilir. Mülkiyetinin beytül-mâl'e ait olduğu görüşünü savunanlara göre madenler "ıktâ'u't-temlik" değil "ıktâ'u'l-istiğlâl"ın konusuna girer. Eğer ıktâ', savaş için hazırlık yaparak gereği halinde orduya katılmak koşuluyla verilmişse ıktâ'dâr intifa hakkını kamu otoritesinin iznini almaksızın başkasına devredemez (Gözübenli, a.g.m., s.51., Ayrıca bkz., Hasan Enverî, s.72.; Khan, a.g.e., s.91.; Şafak, a.g.e., s.205-207.)

¹⁵ Kamuya ait pazar yerleri, konaklama yerleri ve su rezervlerinden istifade, geniş yolların kenarlarında oturma, tezgâh açma, gölgelik asma ya da hayvan bağlama gibi faydalanma önceliklerinin tahsisidir. Hanbelî ve Şâfiîler'e göre kamu yararı bulunması halinde bu tür ıktâ'lar caizdir. Kamu yararı ortadan kalkınca yetkili merci tarafından geri alınır. Bu tür ıktâ'lar, ıktâ'dânın ölümlü miras hükümlerine tâbi olmaz. İktâ'nın bedelsiz yapılması asıldır. Bununla birlikte Hanefî, Mâlikî ve Hanbelliler ile Şâfiîler'den bazılarına göre bir defaya mahsus ya da her yıl ödenmek üzere belli bir bedel karşılığında ıktâ' yapılması da caizdir. Bu durumda ıktâ'nın bedeli beytül-mâl'e aktarılır. Ancak bazı Şâfiîler ıktâ'nın bir çeşit atıyive, hibe veya teşvik olduğu gerekçeyle bedel karşılığında yapılmasına cevaz vermemektedir. Çünkü bedel talebi satış akdinin özelliğindedir (Gözübenli, a.g.m., s.51. Ayrıca bkz., Hasan Enverî, s.72.; Khan, a.g.e., s.92.; Şafak, a.g.e., s.207.)

¹⁶ el-Mâveridî, *el-Ahkâmü's-Sultâniyye*, s.356 vd.; Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, s.28-30.; Aynı yazar, *Continuity and Change in Medieval Persia*, s.100.; Satô, *State and Rural Society in Medieval Islam*, s.1-2.; Aynı yazar, "Land Tenure and Ownship, or İqta", s.447.; Şafak, a.g.e., s.197-198.; İnalçık, "İslâm Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü", s.19.

let, ıktâ' sistemini kendi siyasî, ictimai ve iktisadî şartlarına göre tadil veya tekâmül ettirerek uygulamıştır.

İktâ' sisteminin tarihî tekâmülünde Selçuklular devri özel bir yer teşkil eder. Bu dönemde Nizâmü'l-mülk marifetiyle tesis edilen ıktâ' nizâmı, yapılan bazı değişikliklerin ardından öylesine düzenli ve yaygın bir şekilde uygulanmıştır ki bazı müellifler ıktâ' sistemini Nizâmü'l-mülk'le özdeşleştirmişler ve söz konusu sistemin ilk defa Nizâmü'l-mülk eliyle Selçuklular döneminde uygulanmaya başlandığını zikretmişlerdir¹⁷. Hâlbuki Nizâmü'l-mülk'ün yaptığı iş, daha önceki dönemlerde uygulanan ıktâ'nın¹⁸ aksayan yönlerini tadil etmek ve Büyük Selçuklu Devleti'nin siyasî, ictimai ve iktisadî şartlarına göre yeniden tanzim etmekten ibarettir. el-Bundârî'nin kaydına göre devlet nizâmının, dinî ve ictimai yapının sarsıldığı, memleketin harab ve hâlî kaldığı bir dönemde vezâret makamına gelen Nizâmü'l-mülk, devlet idaresini, dinî ve ictimai yapıyı düzenlemiş, vilâyetleri tamir ve imaretleri isal etmiştir. Müellif, kaydın devamında "eskiden askere sarf etmek üzere memleketten mal toplanması usulünün cari olup kimsenin ıktâ'nın bulunmadığını" söyledikten sonra Nizâmü'l-mülk'ün muhtell bir vaziyette bulunan memleketten mal toplanmadığı, hasta olan il'den mahsul elde edilemediğini görüp araziyi ıktâ' olarak askere taksim ettiğini ve böylece asker için bir varidat kaynağı ortaya çıkardığını kaydetmiştir. Müellife göre bu usul, kendisine arazi ıktâ' edilen askerin, gelirini artırmak için araziyi işletmesini gerekli kıldığından, memlekete nizam gelmiştir¹⁹.

Görüldüğü üzere Nizâmü'l-mülk'ün ıktâ' sistemi üzerinde yaptığı düzenleme, önceki dönemlerde yaygın bir şekilde uygulandığı bilinen idarî ıktâ' (administrative ıqtâ') ile örneklerine pek az rastlanan askerî ıktâ'nın (military ıqtâ')²⁰ terkibi ve böylece ıktâ'nın idarî ve iktisadî fonksiyonları yanında askerî bir işlev kazanmasını temindir²¹. Başta Osman Turan olmak üzere bazı yazarlara göre

¹⁷ el-Bundârî (Feth b. Ali b. Muhammed el-Bundârî), *Zübdetü'n-Nusre ve Nuhbetü'l-Ustre*, (Terc. Kıvameddin Burslan), Irak ve Horasan Selçuklular Tarihi, Ankara 1999., s.59; el-Hüseynî (Sadru'd-din Ebu'l-Hasan Ali İbn Nâsir Ali el-Hüseynî), *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, (Türkçe terc., Necati Lügal), TTK Yay., Ankara 1999., s.46.

¹⁸ İktâ' sisteminin Selçuklulardan önce de mevcut olduğunu zikretmiştik. Bunun yanında Büyük Selçuklularda da Nizâmü'l-mülk'ün söz konusu düzenlemesinden önce ıktâ' tevchihine dair kayıtlar mevcuttur (el-Hüseynî, s.29; İbnü'l-Esir (Muhammed b. Muhammed Abdu'l-Vâhid eş-Şeybânî İbnü'l-Esir), *el-Kâmil fi'l-Târîh*, (Tahkik. Ebu'l-fidâ Abdullah el-Kâdî), Beyrut 1415/1995., (Türkçe terc., el-Kâmil fi'l-Tarih Tercümesi, X, (Çev. Ahmet Ağırakça-Abdülkerim Özyayın-Mertol Tulum), İstanbul 1985-1987., s.59.). Esasen Nizâmü'l-mülk de "eskiden askerlere ıktâ' verme usulünün olmadığını zikretmekle beraber (Nizâmü'l-mülk, s.134. Türkçe terc., s.127), "eski sultanların" ıktâ'dan nasıl yararlandıklarına dair örnekler vermektedir (Nizâmü'l-mülk, s.43-55. Türkçe terc., s.41-51.). İktâ' sisteminin Büyük Selçuklularda çok kısa bir süre içerisinde düzenli bir şekilde ülkenin tamamında uygulanabilmiş olmasının sebebi de bölge halkı ve devlet ricâlinin, söz konusu sisteme yabancı olmamalarına bağlanabilir (V. Xylyfiy/Huluflu, *Selçuk Devletinin Daxili Kırylyşyna Dajir*, (ADETI Nâşriyatı), Bağ 1930., s.12.; Kılıçbay, a.g.e., s.263-264.).

¹⁹ el-Bundârî, s.59.

²⁰ Askerî ıktâ'nın Selçuklulardan önce Fâtımîler, Büveyhoğulları ve Eyyûbîlerde uygulandığına dair bkz. Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, s.60-64.; C. E. Bosworth, "Military Organisation under the Buyids of Persia and Iraq", *Oriens*, 18, (1965-1966), s.143-167.; D. T. Suzuki, "The İqta System of Iraq under the Buwayhids", *Orient*, 18 (1982), s.83-105.; Satō, *State and Rural Society in Medieval Islam*, s.6-7., 18-42.; Aynı yazar, "Land Tenure and Ownership, or İqta", s.448.; Ira Marvin Lapidus, *A History of Islamic Societies*, Cambridge University Press., 2002., s.116, 122.; Turan, "İktâ", s.951.; Demirci, "İktâ", s.45.; Sadi S. Kucur, "İktâ (Selçuklular)", *DA*, XXII, İstanbul 2000., s.47.

²¹ Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, s.61.; Aynı yazar, "Reflections on the İqta", s.369.; Satō, *State and Rural Society in Medieval Islam*, s.7-8.

Orta Asya geleneğinin izlerini taşıyan bu yeni iktâ' nizamı²², hem nazariyat hem de fiiliyatta daha önceki İslâm devletlerinde görülen klasik iktâ' modelinden farklı olup²³ Büyük Selçuklulardan sonra Atabeglikler²⁴, Hârezmşâhlar²⁵, Türkiye Selçukluları, Eyyûbîler²⁶, Memlûkler²⁷, Osmanlılar²⁸ hatta Hindistan'da kurulan Müslüman Türk devletlerinde²⁹ görülen toprağa bağlı ordu sisteminin kurulmasına zemin hazırlamıştır³⁰.

Selçuklulardan önce örneklerine pek nadir rastlanan askerî iktâ' nın temel hedefi, ordu için varidât teminidir. Zira askere sarf etmek üzere memleketten mal veya vergi toplanması, hem idarî hem de iktisadî bakımdan devlet için büyük bir yük teşkil etmekte, özellikle siyasî ve iktisadî buhranların hâkim olduğu dönemlerde bu usulün tatbiki büyük sıkıntılara sebep olmaktadır. Nizâmü'l-mülk, askerlere iktâ' tevcihi usulünü yani askerî iktâ' sistemini uygulamakla bir yandan devleti iktisadî ve idarî bir yükten kurtarmış diğer yandan da devlet hazinesinden tek

²² "Eski Türk müesseselerini uzun süren vezirlik zamanında yakından öğrenden ve imparatorluğun teşkilatlanmasında bunların lüzum ve ehemmiyetini tamamiyle müdrik bulunan Nizâmü'l-mülk'ün, askerî iktâ'ları kurarken de yaptığı şey eski Türk askerî ve idarî an'anelerini, yeni şartların icâbına göre, tanzim etmekten ibarettir. Esasen Selçuklu iktâ'ının menşei hakkında fikirler ileri sürülürken, bunun tarih sahnesine yeni çıkan bir kavmin daha evvelki zamanlarda yaşadığı askerî, idarî ve hukukî hayat ve an'aneleri ile münasebetlerini düşünmek ve kendileri tarafından tatbik edilen bir müessesenin kaynaklarına dair bir kısım unsurları bizzat kendi ictimâî bünyelerinde aramak ilmi bir zarurettir. Nitekim göçebelerin İslamiyet'ten önceki hayat ve idarelerine dair elimizde bulunan birtakım kayıtlar ve Karahanlı ve Selçuklular devrinde Türkmen boylarına tahsis edilen ve eski devrin hayat ve an'anelerinin devamından başka bir şey olmayan iktâ'lar Selçuklu iktâ' ile mukayese edilirse, mahiyet itibarı ile aradaki farkın göçebe ve yerleşik hayat tarzlarına taalluk edenlerden ve yeni bir iktâ' istilâhının zuhurundan ibaret olduğu göze çarpar." (Turan, "İktâ", s.953.)

²³ Claude Cahen, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, (Çev. Yıldız Moran), İstanbul 1979., s.176. (Müellif, bu hususun ilk defa Osman tarafından fark edildiğini söylemektedir.)

²⁴ Selçuklular, atabegler de iktâ'lar vermek suretiyle bu nizamın İran, el-Cezîre ve Şam topraklarının büyük bir kısmının askerî iktâ' haline gelmesini sağlamışlardır. Sató, *State and Rural Society in Medieval Islam*, s.9-10.; Aynı yazar, "Land Tenure and Ownership, or Iqtâ", s.448.; Yaakov Lev, *Saladin in Egypt*, Leiden 1999., s.159.; Amitai, "Turko-Mongolian Nomads and the Iqtâ System", s.156.; R. Stephen Humphreys, *From Saladin to the Mongols: The Ayyubids of Damascus, 1193-1260*, Albany, State University of New York Press, 1977., s.16.; Turan, "İktâ", s.953.; Kucur, a.g.m., s.48.

²⁵ Fuad Köprülü, "Hârezmşâhlar", *İA*, VI/2, M.E.B. Yay., Ankara, 1992, s. 280, 281.; Aydın Taneri, *Celalu'd-din Hârezmşâh ve Zamanı*, Ankara 1977., s.124.; Aydın Taneri, *Hârezmşâhlar*, Ankara 1993., s.150-151.

²⁶ Sató, *State and Rural Society in Medieval Islam*, s.42-75.; Lev, *Saladin in Egypt*, s.148-150, 155-160.; Michael Chamberlain, "The Crusader era and the Ayyubid Dynasty", *The Cambridge History of Egypt, I, Islamic Egypt 640-1517*, (Edited by Carl F. Petry), Cambridge University Press, 1998., s.227-229.; Hassanein Rabie, "The Size and Value of the Iqtâ' in Egypt, 564-741 A.H. 1169-1341 A.D.", *Studies in the Economic History of the Middle East: From the Rise of Islam to the Present Day*, (Edited by M. A. Cook), (Oxford University Press.), London 1970., s.129-130.; Donald S. Richards, "A Petition for an Iqtâ' Addressed to Saladin or al-'Adil (Notes and Communications/Plates I-II)", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, LV/1 (1992), s.100-105.; Humphreys, *From Saladin to the Mongols*, s.371-375.

²⁷ David Ayalon, "The System of Payment in Mamluk Military Society", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, I/1 (Aug., 1957), s.61.; Sató, *State and Rural Society in Medieval Islam*, s.77 vd.; Reuven Amitai-Preiss, "The Mamluk Officer Class During the Reign of Sultan Baybars", *War and Society in the Eastern Mediterranean, 7th-15th Centuries*, (ed. Yaacov Lev), Leiden: Brill 1997., s.268-270, 280-292.; Linda S. Northrup, *From Slave to Sultan: The Career of al-Mansur Qalawun and the Consolidation of Mamluk Rule in Egypt and Syria (678-689 A.H./1279-1290 A.D.)*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1998., s.265-268.

²⁸ "Timar"la ilgili dipnota bakınız.

²⁹ Peter Jackson, *The Delhi Sultanate: A Political and Military History*, (Cambridge University Press.), 2003., s.24, 70-77, 95-102 ve muhtelif yerler.; Richard M. Eaton, *The New Cambridge History of India*; I.8, A Social History of the Deccan, 1300-1761, Cambridge University Press., 2005, s.25-26, 41.

³⁰ Turan, "İktâ", s.953-954.; Ira Marvin Lapidus, *A History of Islamic Societies*, Cambridge University Press., 2002., s.217. (Lapidus'un zikri geçen eseri Türkçeye tercüme edilmiştir. Bkz., Ira M. Lapidus, *İslam Toplulukları Tarihi, I (Hazretî Muhammed'den 19. Yüzyıla)*, (Çev: Yasin Aktay), İletişim Yay., İstanbul 2002.)

kuruş çıkmadan büyük ve düzenli bir ordunun tesisine imkân sağlayarak devletin kısa sürede askerî bir karaktere bürünmesini sağlamıştır.³¹

“Eski sultanlar” döneminde cari ıktâ’ sisteminin aksayan yönlerini teşhis eden Nizâmü'l-mülk, askerî ıktâ’ modelinin başarılı bir şekilde uygulanmasını sağlamak ve mukta’ların merkezî otoriteye karşı bir güç haline gelmelerini önlemek için gereken düzenlemeleri de ihmal etmemiştir. Gerek tarihî kaynaklarda gerekse bazı resmî vesikalarda bu düzenlemelere büyük ölçüde riayet edildiğini gösteren kayıtlar bulunmaktadır ki bu kayıtlara göre Nizâmü'l-mülk’ün eserinde zikrettiği hususların sadece nazariyatta kalmadığı, fiiliyatta da uygulandığı anlaşılmaktadır. Bu cümleden olmak üzere Selçuklu ıktâ’ nizamında mülk ve raiyyetin Sultan’a ait olup mukta’nın, arazisinde yaşayan reaya üzerinde hiçbir tasarruf hakkının bulunmadığı, bunun aksine hareket ederek reaya zulüm yapanların cezalandırıldığı³², ıktâ’ gelirlerinin önceden belirlenip kayda bağlandığı³³, mukta’ların tasarruflarındaki araziye kesinlikle bir başkasına devredemedikleri, askerlerinden ölenleri veya herhangi bir sebeple ayrılanları bildirme zorunluluğu³⁴ ve mukta’ların herhangi bir şikâyet halinde teftiş edilmesi³⁵ gibi esasların cari olduğu görülmektedir. Nizâmü'l-mülk’ün mukta’ların kendilerine tevcih edilen arazide daimî olarak bulundurulmayarak bir iki yılda bir değiştirilmesi fikri³⁶ ise uygulanamamış ve ıktâ’lar zamanla irsileşmiştir³⁷.

Selçuklu ıktâ’ının, “ülkeyi, hanedan üyelerinin ortak malı sayan” Türk hâkimiyet telakkisine karşı merkezîyetçi devlet anlayışını tesis etme hedefine doğrudan veya dolaylı olarak katkıda bulunmuş olması da üzerinde durulması gereken bir husustur. Şöyle ki Türk hâkimiyet telakkisinin temelinde “kut” anlayışının bulunduğu ve bu anlayışın “kut”lu kanı taşıyan hükümdar ailesinin bütün bireylerine hükümdar olabilme hakkı tanıdığı malumdur. Buna göre devlet, hanedan üyelerinin ortak malı sayılır ve “sonucuna katlanmak şartıyla” her hanedan üyesi-

³¹ Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, s.62-63.; Lambton, “Reflections on the iqta”, s.373.; Amitai, “Turko-Mongolian Nomads and the Iqtâ’ System”, s.155.; Marshall G. S. Hodgson, *The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization, (The Expansion of Islam in the Middle Periods)*, II., University of Chicago Press, 1977., s.49, 51.; Omid Safi, “Büyük Selçuklularda Devlet-Toplum İlişkisi”, *Türkler*, V, Ankara 2002., s.354.

³² Nizâmü'l-Mülk, s.135., (Türkçe terc., s. 128.)

³³ Nizâmü'l-Mülk, s.134., (Türkçe terc., s. 127.)

³⁴ “İktâ’ sahipleri (ıktâ’daran) ne söylerler: (Emirlerindeki) atlı (hayl)lardan her kim, ölüm sebebiyle veya başka bir sebeple (ortadan) kaybolursa, derhal bildirsinler ve gizli tutmasınlar. Atlının sahiplerine (hüdâvendân) para (mâl) larını aldıkları zaman vuku bulan her mühim (iş) için bütün askerlerini hazır tutmalarını söylerler. Eğer bir kişi mazeretli olarak kalırsa, derhal söylerler ki, bu kalış emir (ferman) ile olsun. Eğer bundan başka yaparlarsa, onlar azarlanırsın ve para cezası çeksinler.” (Nizâmü'l-Mülk, s.135., (Türkçe terc., s.127-128.)

³⁵ Nizâmü'l-Mülk’ün bu husustaki görüşleri şöyledir: “Eğer bir nahiyeden bir raiyyetden haraplık ve dağılma alameti verirlerse, (bunları) belki de gazez sahiplerinin yaptıkları şüphesi uyanırsa, (padîşah) kendi hâss adamları (havâss)ndan birini ansızın göndermelidir. Öyle ki, hiç kimse, kendisinin ne iş için gittiğini bilmemelidir. O kimse o nahiyede bir ay dolaşmalı, mamurluk ve vîranlık bakımından vilayet ve şehrin durumunu öğrenmeli, ıktâ’ sahibinin (mukta’) raiyyetin ve âmilin durumunu sormalı, memurların (gumâşteğân) ne mazeret ve bahane gösterdikleri hususunda doğru haberi getirmelidir. Cihanın mamur kalması, raiyyetin fakir düşmemesi ve yurdundan olmaması (avâre) için padîşaha bu farz lazımdır.” (Nizâmü'l-Mülk, s.177., (Türkçe terc., s.170.); Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, s.66.)

³⁶ Nizâmü'l-Mülk, s.62., (Türkçe terc., s.51.)

³⁷ Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, s.61-62.; Turan, “İkta”, s.954.; Kucur, a.g.m., s.48.; Kılıçbay, a.g.e., s.265.

nin hükümdar olma hakkı vardır. Hâkimiyetin belli bir şahsa değil, bütün aileye ait olması ise “ülüş” veya “ortak hâkimiyet” prensibini beraberinde getirmiştir³⁸.

Bu uygulama, Osman Turan'ın “Türk feodal devlet sistemi”³⁹ adını verdiği bir yapının doğmasına sebep olmuştur. Her ne kadar bu sistem kuvvetli şahsiyetlerin meydana çıkmasına yardım etmiş ise de Türk devlet ve imparatorluklarında taht kavgaları, boy beylerinin isyanları gibi iç mücadeleleri ve bu mücadeleler sonunda parçalanmalarını da beraberinde getirmiştir. İslâmî dönemde kurulan ilk Türk devletleri de bu usulü devam ettirmekle beraber, ilk olarak Selçukluların bu “feodal hukuk”un mahzurlarını bertaraf edebilmek için bazı tedbirlere başvurdukları görülmektedir. Bu cümleden olmak üzere daha Tuğrul Beg döneminde Türk hâkimiyet telakkisine uygun olarak ülkenin hanedan azası ve Türkmen begleri arasında taksim edilmesinden hemen sonra bir yandan hanedan üyelerinin yetkileri sınırlandırılmaya çalışılmış diğer yandan da Türkmen beglerinin nüfuzunu kırmak için çaba sarf edilmiştir⁴⁰.

Sistem olarak iktâ'nın arazi tahsisatını merkezin kontrolüne bağlaması, üstelik bu sisteme göre arazi tahsisatı yapılanların, kendilerine iktâ' edilen arazi üzerindeki yetki ve salahiyetlerinin sınırlanması, söz konusu sistemi klasik Ortaçağ İslâm devletine has bir payitaht düzeni ve merkezîyetçi devlet anlayışı için ideal bir yöntem haline getirmiştir⁴¹. Tuğrul Beg döneminde görülen ülkenin hanedan azası arasındaki taksimi ameliyatının⁴², Alp Arslan döneminde iktâ' tevcihine dönüşmesi, bu hususa dair ilk işaret olarak değerlendirilebilir. Nitekim İbnü'l-Esir'in kaydına göre Alp Arslan, oğlu Melikşâh'ı veliaht ilan edip hanedan azası ve üme-

³⁸ “Kut”, “ülüş” ve Türk hâkimiyet telakkisi hakkında birçok çalışma yapılmıştır. Bunlardan bazıları şunlardır: Bahaeddin Ögel, *Türklerde Devlet Anlayışı*, Ankara, 1982.; A. Alföldi, “Türklerde Çifte Krallık”, *II. Türk Tarih Kongresi Zabıtları (20-25 Eylül 1937)*, İstanbul 1943., s. 507-519.; Abdulkadir İnan, “Orun ve Ülüş Meselesi”, *Makaleler ve İncelemeler*, I, Ankara, 1988., s.241-254.; Abdulkadir Donuk, “Türk Devletinde Hakimiyet Anlayışı”, *TED*, Sayı.10-11 (1981), s.29-56.; Abdulkadir Donuk, “Eski Türklerde Hükümdarın Vazifeleri ve Vasıfları”, *TDA*, Sayı.17 (Nisan 1982), s. 103-152.; Masao Mori, “Kuzey Asya'daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilâtı”, *TED*, Sayı.9 (İstanbul), s.209-226.; Genç, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, s.33-75.; Mahmut Arslan, “Eski Türk Devlet Anlayışı ve Çifte Hükümdarlık Meselesi”, *Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kolokyumu*, Elazığ, 1990, s.223-242.; Ali Güler, “Türklerde Devlet ve Siyasî Otorite Kavramı”, *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı.24, (1987), s.16-22.; Harun Güngör, “Uygur Kağan Unvanlarında Kün ve Ay Tenri Kavramlarının Kullanılışı”, *XI. Türk Tarih Kongresi*, II, Ankara 1994., s.511-519.; Dursun Yıldırım, “Köktürklerde Kağanlık Süreci; Kaldırma, Kötürme, Oturma”, *XI. Türk Tarih Kongresi*, II, Ankara 1991, s. 519-530.; Halil İnalıcık, “Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hakimiyet Telakkisiyle İlgisi”, *AÜ SBFD*, XIV, (Mart 1959), s.69-77.; Halil İnalıcık, “Kutadgu Bilig'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri”, *Reşit Rahmeti Arat İçin*, TKAE Yay., Ankara 1966, s.259-271.; Köprülü, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, s. 145-154.; Aynı yazar, “Orta zaman Türk Hukukî Müesseseleri”, *Belleten*, II/5-6, (1938), s.39-72.; Ahmet Mumcu, *Osmanlı Devletinde Siyasetin Katı*, Ankara 1985.; Mehmet Niyazi, *Türk Devlet Felsefesi*, İstanbul 1993.; Nevzat Köseoğlu, *Devlet*, İstanbul, 1997.

³⁹ Gerek Osman Turan gerekse Fuad Köprülü, Bahaeddin Ögel, Mehmet Altay Köymen gibi araştırmacılar, Selçuklu iktâ'ı, toprak hukuku veya idarî yapısının “feodalite”den farklı, kendine özgü bir yapıya sahip olduklarını kabul etmekle beraber, eserlerinde “feodalite”, “feodal sistem” veya “feodal bey” gibi kelimeleri kullanmada bir mahzur görmemişlerdir.

⁴⁰ Osman Turan, *Türk Cihan Hakimiyeti Mefkuresi Tarihi*, II, İstanbul 1999., s.10-11.; Salim Koca, *Dandanakandan Malazgirt'e*, Giresun 1997., s.111-116.; Kılıçbay, a.g.e., s.261.

⁴¹ Lambton, *Landlord and Peasant in Persia*, s.63, 65, 66.; Amitai, “Turko-Mongolian Nomads and the Iqtâ' System”, s.156.; Hodgson, *The Venture of Islam*, II, s.50. (Merkezîyetçi devlet nizamı için bir araç gibi görünen iktâ'nın, mukta'lar üzerinde gereken kontrolün sağlanamaması, mukta'ların kötü niyetli yaklaşımları gibi sebeplerle, hedeflenen amacın tam tersine yani “feodalleşmeye” yol açacağı şüphesizdir.)

⁴² Serahs (1038) ve Dandanakan Savaşlarından (1040) sonra yapılan taksimler için bkz., el-Hüseynî, s.12.; er-Râvendî, s.104., el-Bundârî, s.6.; Zahirü'd-dîn Nişâbü'rî, *Selçûknâme*, (Neşr. İsmailhân Afşar Hamidü'l-Mülk), Tahran 1332., s.18.; Reşidü'd-dîn, II/5, s.19-20.

râ-yı devletten ona itaat edeceklerine dair söz aldıktan sonra hilatler dağıtmış ve ülkeyi hanedan azası ve emîrlere iktâ' etmiştir⁴³ ki bu uygulamanın, iktâ' edilen arazilerin hanedan azası ve emîrlere "ortak hâkimiyet" prensibinden doğan bir hak olarak değil, merkezî otoritenin bir lütfu şeklinde tevcih edildiği muhakkaktır.

Melikşâh dönemine tesadüf eden askerî iktâ' uygulamasında da iktisadî ve idarî amaçlar kadar merkezileşme düşüncesinin izleri görülmektedir. Nitekim Nizâmü'l-mülk'ün, askerî iktâ' uygulaması ile hedeflediği amaçlardan biri de merkezî devlet anlayışının karşısındaki en büyük güç olarak duran Türkmenleri kontrol altına almaktır. Türkmenlerin bütün menfi hareketlerine karşın özellikle devletin kuruluşu döneminde büyük hizmetlerine ve Sultan'ın akrabası olduklarına işaret eden Nizâmü'l-mülk, bunların tekrar devlet hizmetine sokulması ve kontrol altına alınabilmelerinin yerleşik hayata geçirilmeleriyle mümkün olacağını söylemiş ve bunun için saray hizmetine alınmaları veya iktâ' tevcihleriyle toprağa bağlanmalarını teklif etmiştir⁴⁴.

el-Bundârî, Nizâmü'l-mülk'ün iktâ'yı ilk defa uyguladığı ve bundan ne gibi faydalar temin edildiğini kaydettikten hemen sonra, Nizâmü'l-mülk'ün ayrıca "padişahın akraba ve taallukatından olup padişaha karabetlerinden dolayı ele avuca sığmayan, küstahlık eden ve ahaliye tecavüz edenleri yola getirdiğini, bunların ellerini kısaltıp tecavüzlerini menettiğini, bunların işlerini iyi tedbirler, idare ve siyaseti ile tanzim ettiğini" zikretmiştir⁴⁵ ki burada padişahın akraba ve taallukatından kastın Türkmenler, Nizâmü'l-mülk'ün iyi tedbir, idare ve siyasetinin ise iktâ' tevcihi olduğu muhakkaktır.

Osman Turan, bu hususu şu şekilde açıklamaktadır: "İmparatorluğu kuran bu göçebe unsurun, yine o imparatorluğun yaşaması için, askerî kuvvetin esası olması zarureti var idi. Bu münasebetle, bir taraftan devletin henüz dayanmakta olduğu bu göçebelere yeni şartlara uydurmak için onları feodal hayat tarzı ve hâkimiyet telakkisinden uzaklaştırmak, diğer taraftan eski yaşayışın verdiği itiyat dolayısı ile devam eden yağma ve çapul hareketlerine son vererek, devlete bağlı müstakar bir unsur hâline sokmak icap ediyordu. İşte Selçuklu devrinde toprağa bağlı bir ordunun meydana çıkması, yani göçebelere arazî tevzî etmek suretiyle, askerî iktâ'ların kuruluşu hadisesi, bu ihtiyaç ve zaruretlerin askerî hedefler ile telifi, asker ve idareci unsurlar ile reaya arasındaki münasebet ve menfaatlerin ahenkleştirilmesi faaliyetlerinin bir neticesidir."⁴⁶

⁴³ İbnü'l-Esir'in kaydına göre Sultan Alparslan, Mâzenderân'ı Emir İnanç Yabgu'ya, Belh'i kardeşi Süleyman b. Dâvud Çağrı Bey'e, Hârezm'i diğer kardeşi Arslan Argun'a, Merv'i diğer oğlu Arslanşâh'a, Sağâniyân ve Toharistân'ı kardeşi İlyas'a, Bağşûr vilayetini ve çevresini yakın adamlarından Mes'ûd b. Ertaşa, İsfirâr'ı da Mevdûd b. Ertaşa'ya iktâ' etmiştir (İbnü'l-Esir, (Türkçe terc., X, s.59).

⁴⁴ Nizâmü'l-mülk, s.139., (Türkçe terc., s.132.); Xylyfily/Hulufly, a.g.e., s.16-17.; Anatoy M. Khazanov, "Nomads in the History of the Sedentary World", *Nomads in the Sedentary World*, (Edited by Anatoy M. Khazanov and André Wink), London 2001., s.5-6.

⁴⁵ el-Bundârî, s.59.

⁴⁶ Turan, "İktâ", s.952.

Selçukluların Türk hâkimiyet telakkisinin “ortak hâkimiyet” prensibini terk ederek merkezî devlet anlayışına geçme politikasının başarılı olduğu söylenemez. Nitekim sarf edilen bütün çabalara rağmen ne devletin hanedan azasının müşterek malı olduğu anlayışı terk edilebilmiş ne de Türkmenlerin merkezî otoritenin kontrolü altına alınabilmesi mümkün olmuştur. Kendilerine ıktâ’ edilen bölgelere yerleşerek toprağa, dolayısıyla da merkezî otoriteye bağlı hale gelmeyi reddeden Türkmen beglerinin büyük kısmı⁴⁷, Selçuklu yönetiminin zayıf bulunduğu, müstakil olarak hareket edebilecekleri başka bölgelere, özellikle Anadolu’ya göçmeyi tercih ederken, bir kısmı da aynı coğrafyaya bizzat Selçuklu Sultanları tarafından yönlendirilmişlerdir⁴⁸. İleride görüleceği üzere bunlardan bazılarının zamanla yerleşik hayata geçtikleri anlaşılmağa beraber⁴⁹ bu değişim, merkezin isteği doğrultusunda veya ıktâ’ uygulamasının bir neticesi olarak değil, yeni coğrafyanın siyasi, iktisadî ve ictimâî şartlarının sevgiyle meydana gelmiştir. Diğer yandan Türkmen beglerinin, kendilerine ıktâ’ edilen araziler üzerine şahsî hükümlerini tesis ederek müstakil hareket etme ihtimali göz önünde tutularak -Türkmenlerin kesif olarak yaşadıkları uzak bölgelerin fiilî durumu dışında- boy beglerine ıktâ’ lar verilmemiş, onların yerine gulâm kökenli sivil ve askerî ricalle ıktâ’ tevcihi tercih edilmiştir. Ancak bunların da merkezî otoritenin zaaf gösterdiği dönemlerde müstakil hareket etmeleri engellenememiştir⁵⁰.

Bütün bunlara rağmen, askerî ıktâ’nın, merkezîleşme ve buna bağlı gelişen toprak hukuku değişiminde önemli bir rol oynadığı ve Selçukluların Türk ve İslâm unsurlarını birleştirmek suretiyle kurdukları yeni müesseselerin en önemlisini teşkil ettiği söylenebilir⁵¹. Özellikle bu sistem neticesinde ortaya çıkan toprağa bağlı ordu sistemi, dönemin şartları göz önüne alındığında oldukça önemli bir gelişmedir. Zira bu sistemle devlet, gulâmlardan teşekkül eden merkez kuvvetleri dışında ordunun büyük kısmını oluşturan ıktâ’ askerlerine maaş vermekten kurtulmuş, bununla da kalmayarak maiyetlerini, sefer için gerekli erzak, at, silah, çadır gibi teçhizatlarını buldukları ıktâ’lardan temin eden ve sistemin düzenli işleyişine paralel olarak büyüyen düzenli ve daimî bir orduya sahip olmuştur⁵².

⁴⁷ Karş., Xylyfily/Hulufu, a.g.e., s.16-17, 19-20.

⁴⁸ İli tutmak üzere Anadolu’ya göçen Türkmenleri, hiçbir siyasi hâkimiyeti kabul etmeyenler, Selçuklu yönetimine muhalif olanlar ve Selçuklu Sultanları tarafından Anadolu’ya yönlendirilenler olmak üzere üç kısma ayrılabilir (Polat, a.g.t., s.26-27. Geniş bilgi için bkz., Osman Turan, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 2002., s.1 vd.; Aynı yazar, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1993., s.112 vd., 150 vd., 281 vd.; Claude Cahen, *Türklerin Anadolu’ya İlk Girişi*, (Terc. Yaşar Yücel-Bahâü’-d-din Yediöldiz), Ankara 1992.)

⁴⁹ Toplu bilgi için bkz., Polat, a.g.t., s.67-78.

⁵⁰ Xylyfily/Hulufu, s.11-12, 18.; Kucur, a.g.m., s.48.

⁵¹ Çetin, a.g.t., s.24.

⁵² Eserinde siyaset, ahlak, felsefe gibi muhtelif konular yanında ordu ve savaş taktikleri hakkında da bilgi veren Muhammed bin Turtuşi, (451-520/ 1059-1126), askerî ıktâ’nın Endülüs’teki uygulaması ve önemi hakkında şunları söylemektedir: “Toprakların askerlere ıktâ’ edildiği dönemde Müslümanlar düşmana karşı daima galip gelirlerdi. Askerler kendilerine ıktâ’ edilen arazileri yöredeki çiftçilere işlettirir, kendileri sadece takip ve kontrolünü yaparlardı. Dolayısıyla topraklar maaş, mallar bol, ordu zengin, ambarlar dolu, silahlar haddinden fazla idi. Fakat Hâcib Mansûr İbn Ebu Âmir’in askerî ıktâ’ sistemini bırakıp maaşlı askerî sisteme geçmesiyle ordunun gücü zayıflamış, araziler aç gözlü görevlilerin eline düşmüştür. Haraç âmilleri çiftçileri soyuyor, ellerinde ne varsa alıyorlardı. Bunun neticesinde halk topraklarını terk etti, hazinenin gelirleri kurudu, ordunun gücü zayıfladı ve buna karşılık düşman güçlendi. Nihayet bu kötü gidişin önüne geçmek için tekrar askerî sisteme dönüldü.” (Sirâcu’l-mülûk, II. 498-499’dan nakleden Demirci, “İktâ”, s.46.)

Melikşâh döneminde 400.000 kişi olduğu rivayet edilen⁵³ Büyük Selçuklu ordusunun büyük kısmının ıktâ' askerlerinden oluştuğu düşünülecek olursa, askerî ıktâ' sisteminin ne derece etkin bir askerî yapılanmaya imkân tanıdığı daha iyi anlaşılır.

SONUÇ

Klasik İslam müesseselerinden biri olan ıktâ', Selçuklu tarihinin en fazla tartışılan meselelerinden biri olmakla beraber, ıktâ' sisteminin tarihî tekâmülünde Selçuklular devrinin özel bir yer teşkil ettiği şüphesizdir. Bu dönemde Nizâmü'l-mülk marifetiyle tesis edilen ıktâ' nizâmı, yapılan bazı değişikliklerin ardından öylesine düzenli ve yaygın bir şekilde uygulanmıştır ki bazı müellifler ıktâ' sistemini Nizâmü'l-mülk'le özdeşleştirmişler ve söz konusu sistemin ilk defa Nizâmü'l-mülk tarafından uygulanmaya başlandığını zikretmişlerdir. Hâlbuki Nizâmü'l-mülk'ün yaptığı iş, daha önceki dönemlerde uygulanan ıktâ'ın aksayan yönlerini tadil etmek ve Büyük Selçuklu Devleti'nin siyasî, ictimai ve iktisadî şartlarına göre yeniden tanzim ederek önceki dönemlerde uygulanan idarî ıktâ'ya askerî bir işlev kazandırmaktır. Bu şekliyle Selçuklu ıktâ'ı, hem nazariyat hem de fiiliyatta daha önceki İslâm devletlerinde görülen klasik ıktâ' modelinden farklı olup topırağa bağlı ordu sisteminin kurulmasına zemin hazırlamıştır.

KAYNAKÇA

- Alföndi, A., "Türklerde Çifte Krallık", *II. Türk Tarih Kongresi Zabıtları (20-25 Eylül 1937)*, İstanbul 1943., s. 507-519.
- Amitai, Reuven, "Turko-Mongolian Nomads and the Iqtâ' System in the Islamic Middle East (CA100-1400 AD)", *Nomads in the Sedentary World*, (Edited by Anatoy M. Khazanov and André Wink), London 2001., s.152-171.
- Amitai, Reuven-Preiss, "The Mamluk Officer Class Durring the Reing of Sultan Baybars", *War and Society in the Eastern Mediterranean, 7th-15th Centuries*, (ed. Yaacov Lev), Leiden: Brill 1997., s.267-300.
- Arslan, Mahmut, "Eski Türk Devlet Anlayışı ve Çifte Hükümdarlık Meselesi", *Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kolokiyumu*, Elazığ, 1990, s.223-242.
- Aşûr, Sa'îd Abdul-Fettâh, *el-'Asrû'l-Memâlikî fi Mısır ve's-Şam*, Kahire, 1986.
- Athamina, Khalil, "Some Administrative, Military and Socio-Political Aspects of Early Muslim Egypt", *War and Society in the Eastern Mediterranean, 7th-15th Centuries*, (ed. Yaacov Lev), Leiden: Brill 1997., s.101-114.
- Ayalon, David, "The System of Payment in Mamluk Military Society", *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, I/1 (Aug., 1957), s.37-65.
- Barkan, Ömer Lütfi, "Feodal Düzen ve Osmanlı Tımarı", *Türkiye'de Toprak Meselesi*, Toplu Eserler I, İstanbul 1980., s.873-895.
- Barkan, Ömer Lütfi, "Osmanlı İmparatorluğu'nun Kuruluş Devri'nin Toprak Meseleleri", *Türkiye'de Toprak Meselesi*, Toplu Eserler I, İstanbul 1980., s.281-290.
- Barkan, Ömer Lütfi, "Tımar", *İA*, XII/I, s.286-333.

⁵³ Nizâmü'l-mülk, s.133., (Türkçe terc., s.216.)

- Bosworth, C. E., "Military Organisation under the Buyids of Persia and Iraq", *Oriens*, 18, (1965-1966), s.143-167.
- Cahen, Claude, *Osmanlılardan Önce Anadolu'da Türkler*, (Çev. Yıldız Moran), İstanbul 1979.
- Cahen, Claude, *Türklerin Anadolu'ya İlk Girişi*, (Terc. Yaşar Yücel-Bahâü'd-dîn Yediyıldız), Ankara 1992.
- Chamberlain, Michael, "The Crusader era and the Ayyubid Dynasty", *The Cambridge History of Egypt, I, İslamic Egypt 640-1517*, (Edited by Carl F. Petry), Cambridge University Press, 1998.
- Cin, Halil, *Osmanlı Toprak Düzeni ve Bu Düzenin Bozulması*, İstanbul 1985.
- Çetin, Altan, *Memlûk Devletinde Askerî Teşkilât*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2002.
- Demirci, Mustafa, "İktâ", *DİA*, XXII, İstanbul 2000.
- Demirci, Mustafa, *Abbasilerde Toprak Sistemi*, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi), İstanbul 2001.
- Donuk, Abdulkadir, "Eski Türklerde Hükümdarın Vazifeleri ve Vasıfları", *TDA*, Sayı.17 (Nisan 1982), s. 103-152.
- Donuk, Abdulkadir, "Türk Devletinde Hâkimiyet Anlayışı", *TED*, Sayı.10-11 (1981), s.29-56.
- Eaton, Richard M., *The New Cambridge History of India; I.8, A Social History of the Deccan, 1300-1761*, Cambridge University Press., 2005.
- el-Belâzurî (Ahmed b. Yahya b. Câbir el-Belâzurî), *Fütûhu'l-Büldân*, (Tahkik. Rıdvan Muhammed Rıdvan), Beyrut 1403., (Türkçe terc., Çev. Mustafa Fayda, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 2002.
- el-Bundârî (Feth b. Ali b. Muhammed el-Bundârî), *Zübdetü'n-Nusre ve Nuhbetü'l-Ustre*, (Terc. Kıvameddin Burslan), Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, Ankara 1999.
- el-Hüseynî (Sadrud-dîn Ebu'l-Hasan Ali İbn Nâsır Ali el-Hüseynî), *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, (Türkçe terc., Necati Lügal), TTK Yay., Ankara 1999.
- el-Mâverdî (Ebu'l-Hasan Habib el-Mâverdî), *el-Ahkâmü's-Sultânîyye*, (Çev. Ali Şafak), İstanbul 1994.
- Enverî, Hasan, *İstilâhât-ı Dîvânî Devre-i Gaznevî ve Selçûkî*, Tahran 2535.
- Ferheng-i Ferheng-i Fârisî-i Âmid*, I-II, (Haz. Hasan 'Amîd) Tahran, 1379.
- Fragner, Bert, "Social and Internal Economic Affairs", *The Cambridge History of Iran, The Timurid and Safavid Period*, VI., (Edited by Peter Jackson, Laurence Lockhart), Cambridge University Press 1986., s.491-567.
- Genç, Reşat, *Karahanlı Devlet Teşkilâtı*, TTK Yay., Ankara 2002.
- Gözübenli, Beşir, "İktâ (Fıkıh)", *DİA*, XXII, İstanbul 2000., s.49-50.
- Güler, Ali, "Türklerde Devlet ve Siyasî Otorite Kavramı", *Belgelerle Türk Tarihi Dergisi*, Sayı.24, (1987), s.16-22.
- Güngör, Harun, "Uygur Kağan Unvanlarında Kün ve Ay Tenri Kavramlarının Kullanılışı", *XI. Türk Tarih Kongresi*, II, Ankara 1994., s.511-519.
- Hodgson, Marshall G. S., *The Venture of Islam: Conscience and History in a World Civilization, (The Expansion of Islam in the Middle Periods)*, II., University of Chicago Press, 1977.
- Humphreys, R. Stephen, *From Saladin to the Mongols: The Ayyubids of Damascus, 1193-1260*, Albany, State University of New York Press, 1977.
- İbn Bibî (el-Hüseyn b. Muhammed b. Ali el-Caferî er-Rugedî), *el-Evâmîrü'l-'Alâ'îye fi'l-Umûri'l-'Alâ'îye*, Tıpkı Basım, (Önsöz ve fihristi haz. Adnan Sadık Erzi), TTK Yay., Ankara 1956.
- İbnü'l-Esîr (Muhammed b. Muhammed Abdu'l-Vâhid eş-Şeybânî İbnü'l-Esîr), *el-Kâmil fi't-Târîh*, (Tahkik. Ebu'l-fidâ Abdullah el-Kâdî), Beyrut 1415/1995., (Türkçe terc., el-Kâmil fi't-Tarih Tercümesi, X, (Çev. Ahmet Ağrakça-Abdülkerim Özyaydın-Mertol Tulum), İstanbul 1985-1987.
- İnalçık, Halil, "İslâm Arazi ve Vergi Sisteminin Teşekkülü ve Osmanlılar Devrindeki Şekillerle Mukayesesi", *Osmanlı İmparatorluğu (Toplum ve Ekonomi)*, İstanbul 1996., s.15-30.

- İnalçık, Halil, "Kutadgu Biliğ'de Türk ve İran Siyaset Nazariye ve Gelenekleri", *Reşit Rahmeti Arat İçin*, TKAE Yay., Ankara 1966, s.259-271.
- İnalçık, Halil, "Osmanlılarda Saltanat Veraseti Usulü ve Türk Hakimiyet Telakkisiyle İlgisi", *AÜ SBFD*, XIV, (Mart 1959), s.69-77.
- İnan, Abdulkadir, "Orun ve Ültüş Meselesi", *Makaleler ve İncelemeler*, I, Ankara, 1988., s.241-254.
- Jackson, Peter, *The Delhi Sultanate: A Political and Military History*, (Cambridge University Press.), 2003.
- Kennedy, Hugh, *The Armies of the Caliphs: Military and Society in the Early Islamic State*, Routledge, 2001.
- Khan, Muhammad Akram, *Islamic Economics and Finance: A Glossary*, New York 2003.
- Khazanov, Anatoy M., "Nomads in the History of the Sedentary World", *Nomads in the Sedentary World*, (Edited by Anatoy M. Khazanov and André Wink), London 2001., s. s.1-23
- Kılıçbay, Mehmet Ali, *Feodalite ve Klasik Dönem Osmanlı Üretim Tarzı*, Ankara 1985.
- Kitâbu 'Atebeti'l-Ketebe*, Mecmua-i Mürâselât-ı Dîvân-ı Sultan Sencer, be-kalem-i Mü'eyyidü'd-Devle Müntecibü'd-dîn Bedî' Atabeg el-Cüveynî, (be tashih u ihtimam: Muhammed Kazvînî-Abbas İkbâl), Tahran 1329.
- Koprman, Kâzım Yaşar, *Mısır Memlûkleri Tarihi*, Ankara 1978.
- Köprülü, Fuad, "Hârezmşâhlar", *İA*, V/2, M.E.B. Yay., Ankara, 1992.
- Köprülü, Fuad, "Orta zaman Türk Hukukî Müesseseleri", *Bellekten*, II/5-6, (1938), s.39-72.
- Köprülü, M. Fuad, *Bizans Müesseselerinin Osmanlı Müesseselerine Tesiri*, (Önsöz, bazı notlara, bibliyografyaya ilaveler ve geniş bir indeksle yayınlayan Orhan F.Köprülü), İstanbul 1981.
- Köseoğlu, Nevzat, *Devlet*, İstanbul, 1997.
- Kucur, Sadi S., "İktâ (Selçuklular)", *DİA*, XXII, İstanbul 2000., s.47.
- Küçükkalay, A. Mesud, "Osmanlı Toprak Sistemi: Miri Rejim", *Osmanlı*, III, Ankara 1999, s. 53-58.
- Lambton, Ann K. S.; "Reflections on the İqta", *Arabic and Islamic Studies in Honour of Hamilton A. R. Gibb*, (Ed. George Makdisi) Leiden, E. J. Brill, 1965., s.358-372.
- Lambton, Ann K. S.; "Two Safavid 'Soyurghals'", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, XIV/1 (1952), s.44-54.
- Lambton, Ann K. S.; *Continuity and Change in Medieval Persia: Aspects of Administrative, Economic and Social History, 11th-14th Century*, New York, 1988.
- Lambton, Ann K. S.; *Landlord and Peasant in Persia: A Study of Land Tenure and Land Revenue Administration*, (I.B. Tauris & Co Ltd.) London 1991.
- Lapidus, Ira Marvin, *A History of Islamic Societies*, Cambridge University Press., 2002.
- Lev, Yaakov, *Saladin in Egypt*, Leiden 1999.
- Mahmud Nedîm Ahmed Fehîm, *el-Fennü'l-Arabî el-Ceyşü'l-Mısırî fi'l-Asrî'l-Memlûkî el-Bahrî (1250-1383/648-783)*, (Basım yeri yok) 1983.
- Minorsky, V., "A 'Soyurghal' of Qasim b. Jahangir Aq-qoyunlu (903/1498)", *Bulletin of the School of Oriental Studies*, IX/4 (1939), s.927-960.
- Mori, Masao, "Kuzey Asya'daki Eski Bozkır Devletlerinin Teşkilâtı", *TED*, Sayı.9 (İstanbul), s.209-226.
- Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Râvendî, *Kitâb-ı Râhatü's-Sudûr ve Âyetü's-Sürûr*, (Neşr. Muhammed İkbâl-Tashihât-ı lâzım. Müctebâ Meynovî), Tahran 1333.
- Mumcu, Ahmet, *Osmanlı Devletinde Siyasetin Katı*, Ankara 1985.
- Niyazi, Mehmet, *Türk Devlet Felsefesi*, İstanbul 1993.
- Nizâmü'l-mülk, *Siyerü'l-Mülûk (Siyâsetnâme)*, (Be ihtimâm Hubert Darke), Tahran 2535 (1976), (Türkçe terc. Mehmet Altay Köymen, Ankara 1982.
- Northrup, Linda S., *From Slave to Sultan: The Career of al-Mansur Qalawun and the Consolidation of Mamluk Rule in Egypt and Syria (678-689 A.H./1279-1290 A.D.)*, Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1998.

- Ögel, Bahaeddin, "İslâm'dan Önceki Türk Devletlerinde Tımar Sistemi", IV. *Türk Tarih Kongresi*, Ankara 1952, s.242-251.
- Ögel, Bahaeddin, *Türklerde Devlet Anlayışı*, Ankara, 1982.
- Paydaş, Kazım, "Moğol ve Türk-İslâm Devletlerinde Suyurgal Uygulaması", *Bilgi*, 39, (Güz/2006), s.195-218.
- Polat, M. Said, *Moğol İstilasına Kadar Türkiye Selçuklularında İctimaî ve İktisadî Hayat*, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Marmara Üniv. Türkiyat Araş. Ens., İstanbul 1997.
- Rabie, Hassanein, "The Size and Value of the Iqtâ' in Egypt, 564-741 A.H. 1169-1341 A.D.", *Studies in the Economic History of the Middle East: From the Rise of Islam to the Present Day*, (Edited by M. A. Cook), (Oxford University Press.), London 1970., s.129-138.
- Reşîdî'd-dîn Fazlullâh, *Câmi'ü't-Tevârîh*, II. Cilt 5. Cüz (Selçuklular Kısmı), (Neşr. Ahmet Ateş), TTK Yay., Ankara 1999.
- Richards, Donald S., "A Petition for an Iqtâ' Adressed to Saladin or al-'Adil (Notes and Communications/Plates I-II)", *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, LV/1 (1992), s.98-105.
- Safi, Omid, "Büyük Selçuklularda Devlet-Toplum İlişkisi", *Türkler*, V, Ankara 2002., s. 352-363.
- Salim, Koca, *Dandanakandan Malazgirt'e*, Giresun 1997.
- Satô, Tsugitaka, "Land Tenure and Ownship, or Iqta", *Medieval Islamic Civilization: An Encyclopedia*, II., (Ed. Josef W. Meri), (Taylor and Francis Group), New York 2006., s.447-448.
- Satô, Tsugitaka, *State and Rural Society in Medieval Islam: Sultans, Muqta's, and Fallahun*, Leiden: Brill 1997.
- Suzuki, D. T., "The Iqta System of Iraq under the Buwayhids", *Orient*, 18 (1982), s.83-105.
- Şafak, Ali, *İslâm Arazi Hukuku ve Tatbikati*, İstanbul 1977.
- Taneri, Aydın, *Celalu'd-dîn Hârezmşâh ve Zamanı*, Ankara 1977.
- Taneri, Aydın, *Hârezmşâhlar*, Ankara 1993.
- Turan, Osman, "İktâ", *İA*, V/2., İstanbul 1992., s.949-959.
- Turan, Osman, *Selçuklular Tarihi ve Türk-İslâm Medeniyeti*, İstanbul 1993.
- Turan, Osman, *Selçuklular Zamanında Türkiye*, İstanbul 2002.
- Turan, Osman, *Türk Cihan Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, II, İstanbul 1999.
- Uzunçarşılı, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devleti Teşkilâtına Medhal*, Ankara 1941
- Üçok, Coşkun, "Osmanlı Devleti Teşkilâtında Tımarlar I", *AÜ Hukuk Fakültesi Dergisi*, I/4 (1943), s.525-551.; II, *AÜ Hukuk Fakültesi Dergisi*, II/1, (1944), s.73-94.
- Xylyfily/Huluflu, V., *Selçuk Devletinin Daxili Kırylyşyına Dajir*, (ADETI Nəşrijatı), Baqı 1930.
- Yazıcıoğlu Âli, *Tevârîh-i Âl-i Selçûk, Târih-i Selçûkiyân-ı Rûm-i Türkî*, (Yay. M. Th. Houtsma), Leiden 1902.
- Yıldırım, Dursun, "Köktürklerde Kağanlık Süreci; Kaldırma, Kötürme, Oturma", *XI. Türk Tarih Kongresi*, II, Ankara 1991, s. 519-530.
- Zahirî'd-dîn Nişâbüri, *Selçûknâme*, (Neşr. İsmailhân Afşar Hamîdü'l-Mülk), Tahran 1332.